

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854, OMUİFD Aralık 2025, 59: 551-571

Dinî Güfte Mecmualarının Kaynaklığında Tesbîh Türü ve Tesbîh Mecmuaları

Types Tasbih and Tasbih Majmuas Based on Data
from Religious Lyric Collections

Öğr. Gör. Dr. Mustafa Said DİLEK¹

¹Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa
· msaidilek@hotmail.com · ORCID > 0000-0003-4055-7025

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 17 Ağustos/August 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 28 Kasım/November 2025

Yıl/Year: 2025 | **Sayı – Issue:** 59 | **Sayfa/Pages:** 551-571

Atıf/Cite as: Dilek, M.S. "Dinî Güfte Mecmualarının Kaynaklığında Tesbîh Türü ve Tesbîh Mecmuaları"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 59, Aralık 2025: 551-571.

DİNÎ GÜFTE MECMUALARININ KAYNAKLIĞINDA TESBÎH TÜRÜ VE TESBÎH MECMUALARI

ÖZ

Dinî mûsikînin kurucu türlerinden tesbîh, cami ve tekke mûsikisindeki gelişimi izleme imkânı sunmaktadır. Ancak tesbîhin zamanla yaygınlığını yitirmesi ve kaynaklarda yeterli yer bulamaması müzikoloji literatüründe önemli bir boşluk oluşturmaktadır. Bu çalışma, ilgili problemi merkezine alarak türün dinî güfte mecmualarındaki konumunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Zira mevzubahis mecmualar, 15. yüzyıldan Cumhuriyet'e kadar Türk mûsikîsinin yazıya geçirildiği birincil kaynaklardır. Dolayısıyla Türk mûsikîsi tarihi, güfte mecmualarının tarihsel müzikoloji ve belge analizi yöntemleriyle mukayeseli incelenmesi sayesinde aydınlatılabilir. Dinî güfte mecmuaları ise çeşitli konularda birincil veri sağladığı gibi beste türlerinin teşekkül ve tekâmül süreçlerini anlamlandırmada da eşsiz birer belge niteliğindedir.

Bu çalışma için evvela, iki yüzden fazla dinî güfte mecmuası taranarak tesbîhin tanımı ve kapsamı tespit edilmiştir. İkinci aşamada müstakil tesbîh mecmuaları mukayeseli analiz edilmiştir. Bulgular, tesbîhin üç kategoride değerlendirilebilecek müstakil bir tür olduğunu göstermektedir. Bunlar; Namaz sonrası tesbîhâtı, "Sübhâne" ile başlayan Arapça-Farsça metinler, Allah'ı yüceltmeyi amaçlayan ilâhî güfteleridir. Mecmualar, tesbîhin başlangıçta diğer pek çok türü de kapsayan geniş bir çerçevede yer alırken zamanla daraldığını kanıtlamaktadır. Türün cami mûsikisindeki kurumsal kökenini aşarak tekkede de etkin kullanıldığına işaret eden ilgili kaynaklar, ortak bir bestekâr ve repertuvar havuzunun varlığına dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak dinî güfte mecmualarının tarihsel müzikoloji ve belge analizi başta olmak üzere disiplinler arası bir yaklaşımla tetkiki, Türk mûsikîsi tarihindeki boşlukları doldurmak için elzemdir. Bu tetkik, mecmuaların merkezî kaynak olma değerini ve sonraki araştırmalar için sağlam temeller oluşturma potansiyelini somut bulgularla ispatlamaktadır. Tesbîhin mecmualardaki varlığının daha geniş kapsamlı bir çalışmayla ele alınması; mecmuaların birbiriyle, diğer kaynaklarla ve günümüz literatürüyle mukayese edilmesi, türe dair bilgilerimizi oldukça derinleştirecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Din Mûsikîsi, Müzikoloji, Güfte Mecmuası, Dinî Güfte Mecmuası, İlâhî Mecmuası, Tesbîh Mecmuası, Beste Türleri (Form).

TYPES TAsBİH AND TAsBİH MAJMUAS BASED ON DATA FROM RELİGİOUS LYRİC COLLECTIONS

ABSTRACT

One of the fundamental genres of religious music, the tasbih offers an opportunity to trace its development in mosque and sufi music. However, its declining popularity and insufficient coverage in sources have created a significant gap in musicological literature. This study aims to address this issue by examining the position of tasbih in religious lyrics collections. These collections are primary sources documenting Turkish music from the 15th century to the Republic. Therefore, Turkish music history can be illuminated by examining the lyrics collections comparatively using historical musicology and archival research methods. While religious lyrics collections provide primary data on many subjects, they are also unique documents for understanding the formation and evolution of music genres.

For this study, first, over two hundred religious lyrics collections were scanned to determine the definition and scope of tasbih. In the second stage, independent tasbih collections were analysed comparatively. The findings show that tasbih can be divided into three different types: post-prayer tasbihs, Arabic and Persian hymns beginning with “Sübhâne” and hymns aimed at glorifying God.

Lyrics collections prove that tasbih began as a broad concept encompassing many types and transformed over time. The relevant sources also show that the genre went beyond its institutional origins in mosque music and was actively practiced in broader contexts. This points to a shared repertoire and a shared pool of composers. In conclusion, a more comprehensive examination of the existence of tasbih and its comparison with other sources will significantly deepen our understanding of this genre.

Keywords: Turkish Religious Music, Musicology, Lyric Collections, Religious Lyric Collections, Hymn Collections, Tasbih Collections, Types of Compositions (Form).

GİRİŞ

Türk mûsikîsi, bir tavır ve üslup mûsikîsi^[1] olduğundan eserlerin icrasında belirli sınırlar dâhilinde kısmî bir özgürlük alanı sunulmuştur. Mûsikîye yüklenen manevî anlamın da etkisiyle melodiyi nota ile kâğıda dökmek pek tercih edilmemiştir. Bunun yerine, verilmek istenen sözlü mesajın yazıya geçirilmesi uygun görülmüştür. Böylece Türk mûsikîsi sözlü repertuarı genel olarak güfte mecmuaları denilen defterlere kaydedilmiştir. İçerdikleri bilgilerle kuramdan nazariyata, beste türlerinden icra pratiklerine, makamlardan usullere, mekânlardan şahıslara kadar geniş bir yelpaze sunan bu mecmualar, eserlerin besteleniş ve icra serüvenlerinin yanı sıra tarihî, tasavvufî, edebî ve sosyolojik mâlûmâtı da barındırmaktadır. Ne var ki, onların bu başat rolü maalesef yeterince değerlendirilememiş; ilmî ve akademik çalışmalarda başvuru birincil kaynaklar arasında sınırlı derecede yer almıştır.^[2] Bu durum, büyük bir medeniyetin yansıması olan Türk mûsikîsinin akademik düzlemde objektif bir görünüm kazanmasını engellemiştir. İşte bu çalışma, güfte mecmualarının Türk mûsikîsi tarih yazımındaki başucu kaynak konumuna dikkat çekmeyi ve bu konumu ortaya koyan az sayıdaki çalışmanın artmasında farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır.

Güfte mecmuaları, Türk mûsikîsi araştırmalarına pek çok yönden kaynaklık eder. Bu önemli kaynaklık alanlarından biri de beste türleri bağlamındadır. Dinî güfte mecmuaları, çoğunlukla bir tasavvuf erbâbının elinden çıktığından aynı güftenin, zikrin farklı yerlerinde farklı beste türü adıyla icra edilmesi gibi durumlar nedeniyle tür tasnifi nispeten güçtür. Mürettib, bu sebeple çoğunlukla ilâhî, tevşîh, durak gibi tür ayrımlarını gözetmeden kendi tekkelerinin ve muhitlerinin repertuarını yansıtmaktadır. Bu girift durum, türlerin kendi içindeki ayrımını ve mukayesesini zorlaştırmaktadır. Buna rağmen mecmualar aracılığıyla dinî beste türlerine dair genel bir çerçeve çizmek mümkündür. Nitekim mecmuaların tanıklığı, 17-18. yüzyıllarda türlerin bir arada ve karışık bir teşekkül evresinde olduğuna, 19. yüzyılda bilinçli bir tasnif çabasıyla tekâmül edip zirveye ulaştığına ve 20. yüzyılda da aynı bilincin bir gelenek hâlinde sürdüğüne işaret etmektedir.^[3]

[1] Cınuçen Tanrıkorur, *Osmanlı Dönemi Türk Mûsikîsi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 15-16.

[2] Bu sınırlı çalışmalardan yakın tarihli bazı örnekler için bkz.: Selman Benlioğlu, “Derkenarda Der-makâm: Bir İntikal Aracı Olarak Makam Kayıtlı Mi‘râciyye Yazmaları”, *İSTEM* 35 (2020), 73-95; Haug Judith, “Güfte Mecmuaları, Eser Kavramı ve Notasız Aktarım”, *Osmanlı-Türk Müziğine Bakışlar: Tarih, Teori ve İcra*, ed. Fikret Karakaya (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2021), 189-204; Selman Benlioğlu, “Mevlid Nasıl Okunurdu? Yazma Nüshalardaki Makam Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26 (2022), 191-211; Sema Dinç - Gökhan Coşgun, “19. Yüzyıla Ait Kayıp Âyinleri Muhtevi Bir Mecmua İncelemesi-Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu AEMNZ758 Numaralı Âyin Mecmuası-”, *Hittit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2023), 303-334; Sema Dinç, “Gün Yüzüne Çıkarılmayı Bekleyen Mevlevî Âyin Mecmû’aları -Konya Mevlana 002188, 004598 ve 04835 Numaralı Mecmû’alar Özeline-”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 66 (2025), 435-460.

[3] Güfte mecmuaları hakkında genel bir çerçeve çizmek için şu iki kaynaktan istifade edilmiştir. Bkz.: Harun Korkmaz, *Türk Musiki Tarihinin Kaynağı Olarak Güfte Mecmuaları* (İstanbul:

Netice itibarıyla bu çalışmada tarihsel müzikoloji ve arşiv taraması yöntemleri kullanılarak dinî güfte mecmualarının mürettibi, tertip tarihi, hacmi ve muhtevası gibi kriterlerle öne çıkanları kronolojik bir esasa göre merkeze alınmıştır. Söz konusu merkezî mecmuaların ilgili diğer mecmualarla mukayeseli analizi sayesinde tesbîh türünün tarihsel seyri izlenmiştir. Bu doğrultuda, iki yüzden fazla dinî güfte mecmuası tetkik edilmiş ve mecmualarda “tesbîh” başlığıyla yer verilen eserler tespit edilmiştir. Söz konusu eserlerin güfteleri ve beste sahipleri başta olmak üzere tüm bilgi kırıntıları titizlikle değerlendirilmiş; edvâr, tezkire, menâkıbnâme ve pek çok diğer tarihî-edebî kaynak ışığında mukayeseli analize tabi tutulmuştur. Cami merkezli oluşan ve zamanla kurumsal kimliğinden sıyrılarak cami-tekkenin ortak türü hâline gelen tesbîhlerin, erken dönemlerde ilâhîler gibi bir çatı terim olarak işlev gördüğü anlaşılmıştır. Özellikle Konya Bölge Yazma 6438’deki her satırda farklı makam/perde kaydının bulunması gibi önemli veriler, kâr-ı nâtik formunun icra biçimlerine ışık tutarak geleneğin dinamik doğasına dikkat çekmektedir. Bazı yayınlardaki farklı yazımlar, yine tesbîh mecmualarının kaynaklığında tashih edilmiştir. Bu çalışmada tesbîh üzerinden yapılan somut vaka analizlerinin diğer türlere de teşmil edilmesi, beste türleri hakkındaki genel kabullerimizin desteklenmesi veya güncellenmesini sağlayacaktır. Bu kabullere; ilâhî-savt-hikmet arasındaki ilişki, şughûlün kökeni ve tarihsel gelişimi ile tevşîh-naat-durak türlerinin bağlantısı örnek gösterilebilir.

1. KAVRAMSAL ZEMİNDE DİNÎ GÜFTE MECMUALARI

Sözlükte “dağınık şeyleri bir araya getirmek, toplamak” anlamındaki Arapça *cem`* mastarından türeyen *el-mecmû`* terimi, çeşitli yerlerden toplanan ve bir araya getirilen unsurların adıdır. Burada temel husus, tek bir ürün yerine, farklı özelliklere sahip çok sayıda çeşidin oluşturduğu kapsamlı bir kümeyi ifade etmesidir. Kavramın ikinci bir anlamı ise bir malzemeyi tek seferde değil, değişik zamanlarda muhtelif oranlarda biriktirmektir.^[4] Bu yönüyle mecmua, aynı ya da farklı türde metinlerin bir araya getirildiği bir koleksiyonu yahut seçkiyi ifade eder. Ancak her zaman yalnızca toplama ve derleme anlamında kullanılan bir tabir değildir. Özellikle son dönem şairleri tarafından “Gayrımürettep Dîvân” denilen türdeki dîvânlara da mecmua denilmektedir.^[5] Ayrıca, Osmanlı Türkçesi’nde cüzdan, defter ve cerîde isimleri de aynı manada kullanılmıştır. Mecmua; aynı veya farklı konudaki metinlerin, derleyicisinin şahsî tasarrufuyla kendisi için veya cemiyete dönük ola-

İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021); Mustafa Said Dilek, *Türk Müsîkîsi Tarihinde Dinî Güfte Mecmuaları: Tasnif, Kaynaklık Ve Metodoloji* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2025).

[4] Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mülkerrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Kahire: Dârü’l-Maarif, ts.), 678.

[5] M. Fatih Köksal, “Şiir Mecmualarının Önemi ve Mecmuaları Sistematik Tasnifi Projesi (MES-TAP)”, *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkamarı*, haz. Hatice Aynur, vd. (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2012), 415.

rak bir araya getirdiği müstakil derlemelere denir. Her şeyden önce o, tek bir konu etrafında şekillenebileceği gibi, birbiriyle ilgisiz pek çok farklı türden metni de içerebilir. Dolayısıyla özgün bir eser kaleme alan bir müellifin (yazarın) muntazam bir kitabından çok, mevcut metinleri bir araya getiren bir mürettibin (derleyicinin) şahsî bilgisiyle şekillenen bir not defterine benzer. Bu “not defteri” hüviyeti, onu birincil bir tarihsel belgeye dönüştürür. Zira onlar, ait oldukları devrin ihtiyaçlarının, tercihlerinin ve özgün ruhunun metinlere yansıyan estetik bir silüetidir.^[6]

Mecmua kavramının Osmanlı coğrafyasındaki kökleri 15. asırda tespit edilmektedir.^[7] Zamanla olgunlaşan söz konusu gelenek, 17. yüzyılda belirli bir düzene kavuşmuş; 18. yüzyılda ise devrin kültürel atmosferini yansıtan ve her sahada zengin örnekleri bulunan mühim bir kaynak halini almıştır. Bu birikim, 19. asırda hem sayı hem de içerik bakımından zirveye ulaşmıştır. Nihayetinde 20. asra gelindiğinde gerek matbu gerekse el yazması formundaki mezkûr derlemeler, geleneğin izini sürmek ve modern olanı anlamlandırmak için birincil araştırma malzemesine dönüşmüştür.

Mecmualar, muhtevası oldukça çeşitli türlerden oluşan derlemelerdir. Bunlar arasında en yaygını, genel olarak *mecmua-i eş`âr* adıyla bilinen şiir mecmualarıdır. Kimi zaman tek bir şairin, çoğunlukla da muhtelif şairlerin şiirlerini barındıran bu derlemeler, âdetâ bir “şiir deposu” gibidir.^[8] Şiir mecmualarının bir parçası olan, onlarla benzer nitelikler arz eden farklı bir tür daha bulunmaktadır: Güfte mecmuaları.

Güfte mecmuası, en genel tanımıyla, makam, usûl, beste türü, bestekâr ismi gibi atıflardan birini yahut birkaçını kullanarak, münderecatındaki şiirlerin bestelediğini gösteren deliller taşıyan mecmualardır.^[9] Bununla birlikte, bazen tamamı güftelerden bazen de sadece birkaç güfteden oluşan mecmuaların varlığı şöyle bir

[6] Mustafa İsmet Uzun, “Mecmua”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/265-268; Atabey Kılıç, “Mecmûa Tasnifine Dair”, *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, haz. Hatice Aynur, vd. (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2012), 77; Korkmaz, *Türk Musiki Tarihinin Kaynağı Olarak Güfte Mecmuaları*, 9-14.

[7] Harun Korkmaz, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’ndeki Musiki Yazmalarının Kataloğu* (Cambridge: Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 2015), 4.

[8] Şiir mecmualarının kaynaklığı ve mecmualar üzerine yapılan çalışmalardan bazıları için bkz.: Ali Canip Yöntem, “Edebiyat Tetkiklerinde Mecmuaların Rolü”, *Hayat Mecmuası* 2/45 (1927), 363-364; Hanife Koncu - Müjgan Çakır, “Şâirleri Yetiştiren Bir Kaynak Olarak Mecmûa”, *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, haz. Hatice Aynur, vd. (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2012), 117-134; Günay Kut, “Yazmalar Arasında II”, ed. İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988), 181-198; Ali Nihat Tarlan, “Eski Mecmualar Arasına”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1/1-2-3-4 (1946), 122-137; Şiir mecmuaları hakkında yapılan diğer çalışmalar için ilgili bibliyografyaya bkz.: Kamil Ali Gıyınış, “Şiir Mecmuaları Hakkında Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 245-260.

[9] Harun Korkmaz, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’ndeki Musiki Yazmalarının Kataloğu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2014), 44.

tanımı da mümkün kılmaktadır: Güfte mecmuası, belirli bir amaçla tertip edilen; içeriğinin çoğunun (yüzde elli aşan bölümü) besteli şiirlerden oluştuğu, asgari düzeyde makam atfıyla açıkça veya mecmuadaki bilgilerinden dolayı olarak anlaşılan mecmualardır. İçeriğinin üçte birinden fazlası bu özellikteki güftelerden oluşan bir mecmua, söz gelimi “güfte ve şiir mecmuası”, “güfte, hutbe ve fevâid mecmuası” olarak isimlendirilebilir. Bunun altındaki oranlar ise “Ana Konusu Farklı Olup İçinde Güfte Barındıranlar” şeklinde ifade edilebilir. Repertuarının yarısından fazlası dinî mahiyet taşıyan güftelerden oluşan; güftelerin bestelendikleri asgari düzeyde makam kaydıyla açıkça belirtilen ya da mecmuadaki verilerden dolayı biçimde anlaşılan güfte mecmualarına ise dinî güfte mecmuaları denilmektedir. İlgili mecmualardaki ağırlık cami ve tekke etrafında şekillenen dinî-tasavvufî öğeler doğrultusundadır. Dinî güfte mecmuaları, muhtevalarının yoğunluğu bakımından ilâhî, naat, durak, şuşul, nefes vb. gibi on bir farklı alt türe ayrılmaktadır.^[10] Bunlardan birisi de tesbîh mecmualarıdır.

2. DİNÎ GÜFTE MECMUALARINDAN YANSIYAN VERİLER İŞİĞİNDA TESBÎH VE TESBÎH MECMUALARI

2.1. Tesbîh Türünün Teşekkülü, Tasnifi ve Tekâmülü

Bir fasıl mecmuasında ya da herhangi bir din dışı mecmuada beste türlerinin doğuşu, gelişimi, dönüşümü ve günümüze yansımaları diğerlerine göre daha belirgin olarak izlenmektedir. Buna karşın dinî güfte mecmualarında bu yöndeki tarihî süreci takip etmek nispeten güçtür. Çünkü dinî güfte mecmuaları genellikle bir tasavvuf erbabının elinden çıkmaktadır. Tekkedeki zikir merasimine uygun bestelendiklerinden aynı güfte zikrin çeşitli yerlerinde farklı beste türü adı altında icra edilmektedir. Bu bakımdan mürettib, çoğu zaman ilâhî, tevşih, durak gibi tür ayrımlarını gözetmeden tekkesinin ve muhitinin repertuarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla bir mecmuada ilâhî, durak, kasîde, naat, şuşul türleri bir arada görülebileceği gibi çeşitli vesilelerle mersiye, tevşih ve tesbîh türlerinin yanı sıra cenaze ve nevbe tertibi, gülbank, ta'rif gibi formları da bulmak mümkündür. Bunun dışında herhangi bir mürettibin düzen ve yöntem belirlemeksizin sadece “repertuar kitabı” mantığıyla mecmuasına karışık şekilde eserleri serpiştirdiğine de şahit olunabilir. Söz konusu girift durum, türlerin kendi içindeki ayrımını ve mukayesesini zorlaştırmaktadır. Buna rağmen, mecmualar aracılığıyla dinî beste türlerine dair genel bir çerçeve çizmek mümkündür. Nitekim mecmuaların tanıklığı, 17-18. yüzyıllarda türlerin bir arada ve karışık bir “teşekkül” evresinde olduğuna, 19. yüzyılda bilinçli bir “tasnif” çabasıyla “tekâmül” edip zirveye ulaştığına ve bu

[10] Sözü edilen on bir alt tür hakkında detaylı bilgilerin yer aldığı ve Türk müzikisi tarih yazımında dinî güfte mecmualarını ilk kez bu ölçekte sistemli bir metodoloji çerçevesinde ele alan kapsamlı bir çalışma için bkz.: Mustafa Said Dilek, *Türk Müzikisi Tarihinde Dinî Güfte Mecmuaları: Tasnif, Kaynaklık Ve Metodoloji* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2025).

zirve noktasından sonra 20. yüzyılda da aynı bilincin bir gelenek halinde sürdürüğüne işaret etmektedir. Bunun yanı sıra matbu dönemle birlikte mecmuaların farklı bir fonksiyon da üstlendiğine şahit olunmaktadır. Dinî güfte mecmuaları, yukarıda ifade edildiği gibi sistemli bir metotla ele alındığında tesbîh türü hakkında da mâlûmât sunmaktadır:

“Sübhânallah” kelimesini söylemek suretiyle “Allah’ı noksan sıfatlardan tenzih ederek ululamak, yüceltmek” anlamına gelen tesbîh, bu maksatla her vakit namazının sonunda otuz üçer defa “Sübhânallah”, “Elhamdülillah” ve “Allahü-ekber” sözlerini terennüm etmektir. Bu üç kelimeden birincisinin “Sübhânallah” olmasından dolayı tesbîh adı verilmiştir. Ayrıca namazdan sonraki dualar da bu kapsamdadır. Tesbîh, camilerde namazın ardından müezzin mahfilinde bir veya birkaç müezzin tarafından, cemaatin dua etmesine zemin hazırlamak amacıyla irticâlen, değişik makamlardan ve usûlsüz olarak icra edilir.^[11] Tesbihler üç kategoride değerlendirilebilir: Birincisi, namaz sonrası tesbihât; ikincisi, “sübhâne” ile başlayan Arapça, Farsça ve Türkçe metinler; üçüncüsü ise “sübhâne” dışında Allah’ı yüceltmeyi amaçlayan güftelerden oluşan ilâhîler. Bu kategorilerin tamamına ait örneklere işaret edeceğimiz bazı mecmualardan ulaşılabilir. Söz konusu mecmualardaki örneklerden yola çıkarak tesbîhi şöyle tarif edebiliriz: Allah’ı noksanlıklardan tenzih ederek yüceltmeyi konu edinen Arapça, Farsça ve Türkçe manzumelerden müteşekkil; irticâlî, serbest ya da besteli eserlere tesbîh denir.^[12]

Tesbîhin birinci çeşidine dair misallerden birisi, 1780 senesine tarihli Süleymaniye Kütüphanesi Muğla Hoca Mustafa Efendi Koleksiyonu 170 nolu ilâhî mecmuasındadır. Yazmada “müezzinlik yapılan mahfilin süsü” anlamında “zînet’ül-mahfil” olarak gayet latif bir şekilde tarif edilen tesbihât, farz namazı sonrasında icra edilmektedir: “Allahümme ente’s-selâm ve minke’s-selâm, tebârahte ve teâleyte yâ ze’l-celâli ve’l-ikrâm”.^[13] Aynı dönemlerde tertip edilen Süleymaniye-Yazma Bağışlar 7090 nolu mecmuada “mahfil-i müezzinlik için tesbîh” başlığıyla yine farzın ardından müezzinlik tesbihâtı yer almaktadır.^[14] Tesbîhin ikinci grubuna 1777 tarihlerinde tertip edilen Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Kemankeş Koleksiyonu 514’teki “Sübhâne’l-Melikü’l-Hannân yâ Mevlâ” ilk mısralı düğâh-hüseynî makamındaki eser numune gösterilebilir. Bunlar Ramazan ayında ve kutsal gecelerde sabaha doğru müezzinler tarafından minareden okunmaktadır.^[15] 1836-

[11] Erdoğan Ateş, “Tesbih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/529; Tesbih ve tesbih repertuarı hakkında yakın zamanda yapılan bir çalışma için bkz.: İhsan Şen, “Türk Din Müsikisi’nde Tesbih Formu Üzerine Bir Değerlendirme”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 10 (2024), 767-799.

[12] Dilek, *Türk Müsikisi Tarihinde Dinî Güfte Mecmuaları: Tasnif, Kaynaklık Ve Metodoloji*, 250.

[13] *İlahî Mecmû’ası* (Muğla Hoca Mustafa Efendi, 00170-2, trha: 1194/1780), 9a.

[14] *Muhtelif Makamlarda İlahiler ve Na’atlar Mecmuası* (Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 07090), 40a.

[15] Ateş, “Tesbih”, 40/529.

1837 tarihinde tertip edilen Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 4373'te segâh makamındaki “Cânımın cânânı sensin yâ Muhammed Mustafâ” ilk mısralı Türkçe tesbîh ise üçüncü kısmı teşkil etmektedir. 1889 tarihinde tertip edilen Süleymaniye-Nuri Arlasez 28 numaralı yazmada mâhur makamındaki “Künnâ zevâte'r-rüşdi nilnâ hayat'el-ebed” ilk mısralı Arapça tesbîh de üçüncü kısım için zikredilebilecek örneklerdendir. İki ve üçüncü grup, “tesbîh ilâhîsi” olarak değerlendirilse de bu adlandırmayı sadece üçüncüsü için kullanmak daha isabetli olacaktır.

Cami merkezli bir kurumsal kökene ait addedilen tesbîh, resmî menşeyini aşarak tekkeye ve sâir mekânlarla da sirayet etmiş; ilâhî gibi o da diğer türleri içine alan bir şemsiye terim olmuştur. Öteki türler zamanla bunlardan ayrılmıştır. Tesbîhle ilgili ilk örneklere rastladığımız 1650'lerde Ali Ufkî (öl. 1675?) tarafından yazılan *Mecmûa-i Sâz ü Söz*'de tesbîhin bu kapsayıcılığı görülmektedir.^[16] Yazmanın nevâ faslında bir tesbîh olarak yer verilen Sâ'dî Efendi'ye ait “Habîb senin cemâlin keşefe'd-düca değil mi?” ilk mısralı güftenin tarihsel seyri ise bu değişimin örneklerindedir. Eserin *Mecmûa-i Sâz ü Söz*'de geçen tür ve makam bilgisi, onun haricindeki 11 vesikada da farklı şekilde not edilmiştir. Yani 1650'lerden güfte mecmualarında en erken kaydını gördüğümüz 1695'e kadarki 45 yıllık zaman diliminde, ilgili müzik parçası değişime uğramıştır. 1695-1703 tarihlerinde tertip edilen Millet-Ali Emiri Manzum 637 nolu ilâhî mecmuasında güfte, rast-pençgâh makamıyla yazılmıştır.^[17] 1780 tarihine kadarki diğer iki mecmuada ilâhî diye kaydedilen eser, ilk kez 1780 tarihli Muğla Hoca Mustafa Efendi 170 nolu ilâhî mecmuasında rast makamında ve akabinde 1898 tarihindeki *Ebhe'n-Negamât* isimli mecmuada pençgâh makamında bir tevşîh olarak karşımıza çıkmıştır.^[18] Nota döneminde ise daima tevşîhtir.^[19] Demek oluyor ki 1650'lerdeki tesbîh, 1780 tarihi itibarıyla tevşîhe dönüşmüştür. Beste türlerine dair son derece mühim olan bu tespit, güfte mecmualarının tanıklığıyla yapılabilmektedir.

İçindeki muhtelif işaretlerden 1680-1700 yılları arasında tertip edildiği anlaşılan İBB Atatürk Kitaplığı-Muallim Cevdet 258 nolu mecmua, mahfuzâtında tesbîh barındıran erken örneklerdendir. Nevâ makamındaki “Sübhâne zî'l-lütfi ve'l-ihsân” güftesi, Hatîb isimli bir bestekâra kayıtlıdır. Hatîb, Hatîb Efendi unvanlarıyla mecmualara kaydedilen bu bestekâr, salâ besteleriyle meşhur olup cami mûsikîsini ihya eden Hatîb Zâkirî Hasan Efendi'dir (öl. 1623). Eserde tür bilgisi yazılmasa da “sübhâne” kelimesinden hareketle bir tesbîh olduğu açıktır. Aynı varakta irak makamında “Allahümme yâ Hannân yâ Hannân yâ Mennân, nercû

[16] Cevher, *Ali Ufki Bey ve Haza Mecmu'a-i Saz ü Söz (Transkripsiyon, İnceleme)*, 52, 994.

[17] *Mecmû'a-i Eş'âr* (Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, 637, trha: 1695-1703 arası), 106b.

[18] *İlahî Mecmû'ası* (Muğla Hoca Mustafa Efendi, 00170-2, trha: 1194/1780), 8b; Mehmed Rif'at Efendi, *Ebhe'n-Negamât fî Terennümâtî'l İlâhiyyât* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 4116, trha: 1316/1898), 1048.

[19] Ali Rıza Şengel, *Türk Mûsikîsi Klâsikleri: İlâhîler*, haz. Yusuf Ömürlü (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1979), 2/39; “Ya Resulallah Cemalin Keşefeddüca Değil Mi”, *DivânMakam* (28 Mart 2018).

minke'l-mağfirete ve'r-rahmete" güfteli bir tesbîh bulunmaktadır. Mecmuada ayrıca çargâh, nevâ ve segâh olmak üzere üç tesbîh daha mevcuttur ki toplamda altı farklı makamda altı tesbîh yer almaktadır. Küçük hacimli bir mecmua için dikkate değer bir sayıdır.^[20] Asrın sonlarında tertip edilen Millet-AE Manzum 546'da "Elâ yâ Eserde'l-Evlâd" ilk mısraıyla başlayan nevâ makamındaki tesbîh, mecmualarda "tesbîh" başlığına yer veren tespit edebildiğimiz ilk örnek olması bakımından değerlidir.^[21] Millet-AE Manzum 637'de de tesbîh ve naat türünde makamlı eserler mevcuttur. Ancak bunlar genelde güfte-beste sahibi ve usûl bilgisi taşımamaktadır.^[22]

Cami tesbîhâtında tabiatları gereği usûl bulunmazken diğer tesbîhlerde de nadiren usûl bilgisi kaydedilmiştir. Mecmualarda usûl bilgisi verilen yegâne tesbîh, 19. yüzyılın ilk yarısında tertip edilen İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Şevket Rado 460 nolu yazmadaki segâh makamı olarak kaydedilen ve evsat usûlünde yazılan "es-Selâmü `aleyke yâ şehri'l-lütfi ve'l-ihsân" ilk mısralı tesbîhtir.^[23] Benzer şekilde mecmualara kaydedilen tesbîhlerde bestekâr bilgisi, usûle nazaran daha fazla yer almaktadır.^[24] 1797 tarihli *Müstakîmzâde Mecmuası* buna örnek verilebilir. Yazmada yer alan makamlı beş tesbîhin üç tanesinin bestekâri bellidir. İlgili bestekârlar 17. yüzyılda tesbîh türünün en bilinen isimleri Hâfız Kumral, Zâkirî Hasan Efendi ve Yuva Ahmed'dir.^[25]

Tesbîhlerin Ramazan ayı ve mübarek gecelerde minarenden okunan temcîd ve münâcâtlar arasında da okunduğu bilinmektedir. Temcîd, münâcât ve mahfel sürmesi bu meyanda zikredilir.^[26] Ramazan mûsikisinde minarede ya da harici bir mekânda icra edilen tesbîhlere güfte mecmualarında rastlamak mümkündür. Millet-AE Manzum 637 ile ona yakın dönemlerde tertip edilen Hacı Selim Ağa-Kemankeş 1456'daki tesbîh kısmı^[27] bu duruma örnek teşkil etmektedir. Mezkûr yazma, tesbîhlerin hususi bir fasıl başlığıyla not edildiği ilk eser olması

[20] *Şiir Mecmuası: İlahiler, Gazel, Şarkı Ve Türküler* (İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim M. Cevdet, 258, trha: 1680-1700 arası), 10a-11b.

[21] *Mecmû'a-i Eş'âr* (Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, 546), 24a.

[22] *Mecmû'a-i Eş'âr* (Ali Emiri Manzum, 637, trha: 1695-1703 arası), 79b, 106a-107b.

[23] *İlahi Mecmuası* (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Şevket Rado, 460), 91b.

[24] Bestekâr kaydı bulunan bir tesbîh mecmuası için bkz.: *Mecmua-i İlahiyat* (Muallim M. Cevdet, 183), 19a.

[25] Müstakîmzâde Süleymân Sâdeddîn Efendi, *Mecmû'a-i İlahiyât* (Esad Efendi, 03397, trha: 1212/1797), 14a, 51b, 66a, 97b, 115b.

[26] Koca, *İslam Medeniyetinde Salâ Ve Salavat Geleneği*, 51.

[27] Der Fasl-ı Tesbîh başlığı altında, bestekâr kaydı olarak Devâtîzâde yazılmıştır. Şöyledir:

"Kad câ'e şehri'r-rahmeti ve'l-kurbeti ve'l-ihsân".

"Sallallâh Rabbünâ `ale'n-Nûri'l-Mübîn". [Salavat ve duadır.]

"Eşkû'l-garâme ve ente `annî gâfilun". [Der Makâm-ı Rast yazılıdır. Bu tesbîhin tamamının rast makamında olduğunu düşünmekteyiz.]

"Yâ ibâdellahi yâ ehle'l-kelâm" [Sonunda yine "merhabâ yâ şehri's-siyâm" yazılıdır.] Bkz.: *İlahiyat* (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdaî Efendi, 01456), 77a.

itibarıyla bu türün repertuarının artık müstakil bir alan oluşturacak kadar genişlediğini göstermektedir. Fasıldaki tesbîhler, Ramazan'a mahsus olduğundan “Merhabâ/Elvedâ yâ şeh-r-i Ramazân” gibi terennümler barındırmaktadır.^[28] Birinci tesbîh örneğinin üzerinde Devâtîzâde'ye (Mehmed Efendi, Divitçizâde; öl. 1679) ait olduğu yazılıdır. Bu mâlûmât, Celvetî şeyhi, şair ve bestekâr olan Divitçizâde'nin tesbîh bestelediğini de gösteren ve biyografisine katkı sunan yeni bir bilgidir. Yazmadaki tesbîhler arasında, kaydedildiği mecmuaların neredeyse tamamında “elvedâ” terennümüyle anılan ve çargâh makamına not edilen Farsça bir tesbîh güftesi de mevcuttur: “Diğer `azîmet mîkûned âh elvedâ”. Mecmualarda “Tesbîh-i elvedâ” şeklinde de rastlanan ilgili güfte, Milli-Yazmalar 2133'te “İlâhî-i elvedâ mâh-ı mübârek” başlığıyla kayıtlıdır. Demek ki bu güfte Ramazan'a veda maksatlı okunan tesbîhler arasında oldukça yaygındır. İlgili yazmada ilâhî türünde kaydedilmesi ise ilâhî, naat, temcîd, tesbîh ve tevşîh türlerinin derin ve sıkı ilişkisi açısından önemlidir.^[29] Bu bağlamda 1810-1850 arasına tarihli İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler 10715 nolu mecmua; türlerin irtibatını hiyerarşik olarak yansıtmıştır. Mecmuada hemen her makam faslının başında naat, tesbîh veya tevşîh türündeki eserler sıralanmış, akabinde ilgili makama ait ilâhîler aktarılmıştır.^[30] Tesbîhlerin Ramazan'da icra edildiğini gösteren işaretlerden biri de başlıklarındaki bilgi notlarıdır. 1722 tarihinden önce tertip edilen İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler 742'de “Tesbîhât-ı Ramazân-ı Şerîf” ismiyle Ramazan'da okunan tesbîh güfteleri bulunmaktadır. Acem, bûselik, dügâh, gülizâr, ırak, nevâ, nevâ-sünbûle, rast, sabâ, segâh ve uzzâl makamlarında 26 tesbîh güftesine yer vermesiyle o tarihe kadarki tesbîh mecmuaları harici yazmalar içerisinde en fazla tesbîh repertuarını barındıran eserlerdendir. Mecmuada hem “sühbâne” şeklinde başlayan hem “Feznâ bi'l-leyleli'l-veterî ve bi'l-münâ ve'z-zaferî” gibi Arapça hem de “Nola tacım gibi götürsem” ve “Nefs ü şeytana uyub işledik bi hadd günah” gibi Türkçe güfteli tesbîhler söz konusudur.^[31] Söz konusu yazmadan daha fazla tesbîh güftesi barındıran ve tertibiyle dikkat çeken diğer eser ise 19. yüzyılın ortalarında tertip edilen Milli-Yazmalar 8188 nolu ilâhî mecmuasıdır. Rast faslı ile başlayan tesbîh bölümünde 7 makamda toplam 30 tesbîh ve 1 naat kaydedilmiştir. Burada her üç kategori ile de başlayan tesbîhler bulunmaktadır. İlgili faslın kendi içerisinde naat başlığıyla makamlı naatlar da mevcuttur. Bunlar: Rast faslında 11 tesbîh, 1 naat; nîkrîz faslında 1 tesbîh; nevâ faslında 9 tesbîh; acem faslında 3 tesbîh; hüseyînî faslında 3 tesbîh; gerdâniye faslında 1 tesbîh; segâh faslında 2 tesbîhtir. Segâh faslında

[28] Ramazan'a mahsus “merhabâ/elvedâ” nakaratlarını içeren diğer bir tesbîh güftesi için bkz.: Muhammed Sun'ullah, *İlahî Mecmuası* (Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Agah Sırrı Levend, 564, 1235/1819-1820), 69b.

[29] İlgili güftenin geçtiği mecmualardan bazıları için bkz.: *Tesbîh Mecmuası* (EY, 866), 3b; *Şarkî Mecmû'ası [Kut'a]* (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 4922), 16b; *Mecmû'a-i İlâhiyât* (Millî Kütüphane, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2133), 27a.

[30] Toplam 6 fasıl tesbîh ile başlamaktadır. Bkz.: *Mecmua-i ilahiyat* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 10715, trha: 1810-1850 arası), 2b, 10b, 27b, 48b, 83a, 101a.

[31] *Hilye-i Hakani [İlâhî, Mevlîd-i Şerîf, Eş'âr ve Fevâ'id Mecmû'ası]* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 742, trha: 1722'den öncesini), 5-9.

“Sallallâh Rabbünâ `ale'n-Nûri'l-Mübîn” güfteli tesbîhin sonunda “Yâ Hannân yâ Mennân yâ ze'l-cûdi ve'l-ihsân” ilk mısralı meşhur Ramazan ilâhîsi kayıtlıdır.^[32]

Mecmualarda tesbîh başlığı ile yer almayıp muhteviyat itibarıyla tesbîh olarak nitelendirilebilecek eserlere de rastlanmaktadır. Nuri Arlasez 28'de tür bilgisi verilmese de mana itibarıyla tesbîh veya naat olduğunu düşündüğümüz bir güfte yer almaktadır.^[33] Söz konusu metin “tesbîh” başlığıyla birbirinden çok küçük farklarla ve harekeli olarak 1680'li yıllarda tertip edilen İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler 2058'de de bulunmaktadır.^[34] Her iki mecmuada da ilgili metnin beyit veya mısralarında farklı bir perde/makam ismi kayıtlıdır. Makam sıralaması paralel olmakla beraber mezkûr mecmualar arasında iki nüans mevcuttur: Birincisi Nuri Arlasez 28'de ilk mısra (Rabbün Ehadün...) sabâ-dügâh iken Nadir Eserler 2058'de sabâ; ikincisi Nuri Arlasez 28'de son mısra (Lemmâ câ'e...) bir önceki mısra ile nevrûz makamında olup yeni bir makam kaydı bulunmazken Nadir Eserler 2058'de son mısra ayrıca ırak makamındadır.

Nihayetinde, muhtelif kütüphanelerde kayıtlı müteaddid mecmualarda yer alan tesbîhlerin ve müstakil tesbîh mecmualarının 17-18. yüzyılda yoğunlaştığı müşahede edilmektedir. Ancak sonraki devirlerde hem tesbîh mecmuaları hem de tesbîh türündeki eser üretimi eski yaygınlığını yitirmiştir. Bu değişimde 19. yüzyıl ve devamında Türk müzikisinde görülen Batı etkisinin yol açtığı sanatsal yaklaşımların (değişim ve dönüşümlerin) etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca artan-çeşitlenen repertuarla birlikte daha fazla ilgi görüp öne çıkan farklı türlerin ve zuhur eden yeni türlerin de bunda mühim bir rolü bulunmaktadır.

[32] *Mecmû'a-i İlahiyyât* (Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8188), 131b-139b.

[33] Sabâ-Dügâh: Rabbün Ehadün Ferdün Samedün Müheyminü'l-Cebbâr

Segâh: Karrib veb`ad ve şekâ ve sa`ad lâ tûdrikühü'l-efkâr

Uzzâl: Ersele Tâhâ Zeyne'l-`İbâd

Hicaz: Yeşfe`u finâ yevme'l-Mî`âd

Şehnâz: Sü`âli emelî Hayru`r-Rusul

`Arabi Kureyşî Safvetü'l-`Allâm

Büselik: Maksadı Müncidi `Umdetü'l-Ahkâm

Nevrûz: Yâ ze'l-`İzzi ve'l-Burhân yâ Kenzü'l-Ahbâr

Lemmâ câ'e bi'l-Kur`ân ebdele'l-Edmâr

[34] *İlahi Mecmû'ası* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuri Arlasez, 00028, trha: 1889), 99a-b; *İlahi Ve Eş'ar Mecmuası* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 2058, trha: 1680 civarı), 22b; Recep Tunal, *Türk Din Musikisinde Na't, Tesbih Ve Temcidler* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 160.

2.2. Tesbîh Mecmuaları

Repertuarının büyük çoğunluğu (yüzde yetmişden fazlası) tesbîh türüne ait dua ve Allah'ı yüceltme bildiren Arapça, Farsça ve Türkçe güftelerden oluşan; güftelerin bestelendikleri asgari düzeyde makam kaydıyla açıkça belirtilen ya da mecmuadaki verilerden dolaylı biçimde anlaşılan dinî güfte mecmualarına “tesbîh mecmuası” denir.^[35] Tesbîh mecmuaları, sahip oldukları hususî nitelikler sayesinde dinî güfte mecmuaları içerisinde müstesna bir konuma sahiptir. Bu mecmualar, diğerlerine kıyasla hacimli olmasa da fiziksel, şekilsel ve tezyinât yönünden daha özenli ve estetik bir yaklaşımla hazırlanmıştır. Söz konusu yazmalarda usûl kaydı bulunmazken bestekâr bilgisine kısmen rastlanmaktadır.

Erken dönem Osmanlı tarihinde, cami mûsikîsi hakkındaki bilgimiz son derece mahduttur. Daha ziyade Arapça güftelere yer verilen camilerde 15. asır itibariyle takdis edilip bestelenen mevlid ve Muhammediyye ile vakûr bir mûsikî yaşatılmıştır.^[36] 16. yüzyıl sonrasında kültürün diğer pek çok unsurunda olduğu gibi camideki ibadet düzeninde de Osmanlı'ya has bir üslûp gelişmiştir. Osmanlılar, kendilerinden önceki kültürlerden ilham alarak ve zamanla orijinal bir sentez geliştirerek merasimlerini tatbik etmiştir. Dindar bir kişi olan ve yaşadığı devirde dinî/tasavvufî merkezlerin güçlenmesinde etkisi bulunan Sultan I. Ahmed'in (öl. 1617) hükümdarlık devri (1603-1617), cami mûsikîsinin yükselişe geçtiği bir çağ olmuştur. Camilerdeki merasimlerin ayrılmaz parçası olarak vazedilen tesbîhlerin bu devirden itibaren mahsusen mecmualarda cemedildiği görülmüştür.^[37]

16-17. asırda ilâhî ve tesbîh türü dinî mûsikînin şemsiye terimleridir. Diğer türler zaman içerisinde ilâhî ve tesbîhten ayrılarak kendilerine has bir alan oluşturmuştur. Tesbîhle ilgili ilk örneklerle rastladığımız 1650'lerde yazılan *Mecmûa-i Sâz ü Söz*'de onun bu kuşatıcı rolü dikkat çekmektedir. Ali Ufkî, eserinde on sekiz tane tesbîh notası paylaşmıştır; bu sayı eserdeki ilâhîlerden fazladır. İlgili tesbîhlerin bazıları günümüz terminolojisinde durak, naat, Ramazan ilâhîsi, tevşih ve şuşul sınıfına girmektedir.^[38] Ali Ufkî'nin rast faslına tesbîh olarak kaydettiği, “Nola cânım gibi başımda götürsem dâim” ilk mısralı Sultan I. Ahmed'e ait güfte bu duruma örnektir. Güfte, 1650'lerden 19. yüzyılın sonuna kadar aynı beste türüyle yani tesbîh şeklinde gelmiştir. Fakat nota dönemine geçildiğinde genelde tevşih, nâdirin ise naat olarak kaydedilmiştir.^[39] Bu değişime daha erken tarihlerde uğrayan

[35] Dilek, *Türk Mûsikîsi Tarihinde Dinî Güfte Mecmuaları: Tasnif, Kaynaklık Ve Metodoloji*, 80.

[36] Ergun, *Türk Mûsikîsi Antolojisi (Dinî Eserler)*, I-II, 12.

[37] Korkmaz, *Türk Musiki Tarihinin Kaynağı Olarak Güfte Mecmuaları*, 95.

[38] İşler, *Mecmua-i Saz ü Söz'de Yer Alan Dinî Eserlerin İncelenmesi*, 219.

[39] Güftenin geçtiği bazı örnekler için bkz.: *Mecmû'a-i Eş'âr* (Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, 629), 9a; *İlahî Mecmû'ası* (Muğla Hoca Mustafa Efendi, 00170-2, trha: 1194/1780), 8b; Mehmet Rüşen Tefikî, *Mecmû'a-i İlahiyyat* (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi, 1804, trha: 1884-1891), 8a; Ali Rıza Şengel, *Türk Mûsikîsi Klâsikleri: İlahîler*, haz. Yusuf Ömürlü (İs-

güfteler de mevcuttur. Demek oluyor ki 17. asırda ve -varsa- öncesinde ilâhî ve tesbîh şeklinde iki ana koldan gelen dinî mûsikî eserleri, zamanla mûsikînin dinî-sosyal hayattaki kullanım pratiklerinin ve fonksiyonunun artışına, güfte sayısının çoğalmasına bağlı olarak tekâmül etmiştir. Bu tekâmül sürecinde; eserlerin konusu, icra vakti ve mekânı gibi faktörler dikkate alınıp yeni bir tür terminolojisi benimsenmiştir. Böylece, yeni beste türleri ortaya çıkmış veya mevcut türler yeniden tanımlanarak kapsamaları daralmış ya da genişlemiştir. Neticede, o güne kadarki eserlerin bir kısmı da bu yeni türlere dahil edilerek bir değişime uğramıştır. Nitekim tesbîhlerin sonraki dönemlerde yaygın olarak naat ve tevşîh sınıfında değerlendirildiği vakidir. Bu bakımdan beste türlerindeki tekâmülü canlı olarak takip etmemizi temin edecek en önemli kaynaklar dinî güfte mecmualarıdır.

İncelediğimiz 200’den fazla dinî güfte mecmuası içerisinde yer alan dört mühim tesbîh mecmuasından üçü 17. yüzyılda tertip edilmiştir.^[40] Bunlar arasında en önemlisi, Arkeoloji Müzesi 866 nolu mecmuadır. Mecmuanın başlığı “Fasl-ı Tesbîhât Mübârek Şehr-i Ramazân” şeklindedir. Ramazan ayına mahsus 54 tesbîh güftesinden teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Namaz tesbîhâtı haricindeki tesbîhlerin genelde Ramazan ayında icra edildiğini bilmekteyiz;^[41] mecmuadaki başlık ise bu mâlûmâtı desteklemektedir. Tesbîhler için Ramazan vurgusunun yapıldığı mecmualardan biri de İBB-Muallim Cevdet 183 nolu ilâhî ve tesbîh mecmuasıdır.^[42] Bu iki mecmuadaki tesbîhler, yukarıda ifade edildiği gibi, Ramazan ayı ve mübarek gecelerde minarelerden okunan temcîd ve münâcâtlar arasında icra edilen tesbîh repertuarını aktarıyor olabilir. Elbette bunu delillendirecek net bir somut kanıt mevcut değildir.

Arkeoloji 866 numaralı mecmuada acem, acem-âşîrân, acem-nevrûz, bûselik, çargâh, dügâh, dügâh-hüseynî, hüseyinî, irak, irak-eviç, nevâ, nevâ-yı uşşâk, rast, rast-pençgâh, segâh, uşşâk ve uzzâl olmak üzere 17 farklı makam bilgisi verilmiştir. Diğer tesbîh mecmualarını da dahil ettiğimizde tesbîhlerin büyük ölçüde hüseyinî ve dügâh-hüseynî makamlarında bestelendiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde mezkûr mecmuada Derviş, Emir, Hâfız Ahmed Paşa,^[43] Hatîb, İmâm-ı

tanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1979), 1/129; Ayrıca güfte hakkında yapılan iki farklı analiz için bkz.: Korkmaz, *Türk Musiki Tarihinin Kaynağı Olarak Güfte Mecmuaları*, 95; Recep Uslu, “Güfte Mecmualarında Bu Müzik Eseri Kimin Problemi? ve Müzikolojik Bir Metot Önerisi”, *Yegah Musiki Dergisi* 3/2 (2020), 143, 148; Oğuzhan Altıntop, *Türk Din Müsikîsi’nde İlâhî-Na’î-Tevşîh İlişkisi Ekseninde Tevşîh Formundaki Eserlerin Analitik Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 150-151.

[40] Tesbîh mecmualarının en meşhur üç tanesi 17. yüzyılda tertip edilmiştir. Bkz.: *Tesbih Mecmuası* (Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi, EY, 866); *Mecmua-i İlahiyat* (İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim M. Cevdet, 183); *Mecmua-i İlahi* (Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, 6438).

[41] Koca, *İslam Medeniyetinde Salâ Ve Salavat Geleneği*, 51.

[42] *Mecmua-i İlahiyat* (Muallim M. Cevdet, 183).

[43] Müezzinzâde Hâfız Ahmed Paşa (ö. 1632) olması muhtemeldir. I. Ahmed zamanında sesinin güzelliği fark edilerek Enderun’a alınmış, sadrazamlığa da yükselmiştir.

Sultânî (Edirneli İmam İbrahim),^[44] Osman Çelebi,^[45] Sultan I. Ahmed ve Yusuf Efendi (İmâm-ı Sultânî Yusuf Efendi)^[46] olmak üzere sekiz bestekâr yer almaktadır.^[47] Hatîb, Hatîb Efendi unvanlarıyla meşhur Hatîb Zâkirî Hasan Efendi, tesbîh başta olmak üzere cami mûsikîsi bestekârlığı konusunda dinî mûsikî sahasının kurucularındandır. Eldeki erken dönem tesbîh ve ilâhî mecmuaları, onun bu vasfını içeren hatırı sayılır miktarda eser künyesi barındırmaktadır. Tesbîh mecmualarında ismi sıkça zikredilen tesbîh bestekârlarından birisi de mezkûr yazmada Yusuf Efendi şeklinde not edilmiş olan İmâm-ı Sultânî Yusuf Efendi'dir. 17. yüzyılın dinî eser bestecileri genellikle fasıl mûsikîsi çevresinde yetişmiş; ilâhîlerin yanı sıra beste, semâî gibi klasik mûsikî nevilerinde de eser vermiş kişilerdir. Fakat bu çağda bir de yalnızca dinî mûsikî ile meşgul olan ve yalnızca ilgili sahada eser üreten mûsikîşinâslar ortaya çıkmaya başlamıştır. İşte Hatîb Zâkirî ve İmam Yusuf Efendi gibi zatlar camide icra edilen mûsikî mahsullerini besteleyenlerdendir.^[48] Mecmuada Osman Çelebi şeklinde kaydedilen bestekâr, Galatalı Osman Vehbî Çelebi'dir. *Atrabü'l-âsâr*'da onun 50 civarında murabba ve tesbîh bestesinden söz edilmektedir.^[49] Arkeoloji 866'da rast makamındaki "Nola cânım gibi..." güftesinin ve acem makamındaki "Bana zâhirde ettin bunca ihsân" güftesinin bestekâri olarak Sultan I. Ahmed kaydedilmiştir.^[50] Şayet mürettib bir yanlışlık yapmadıysa Bahtî mahlasıyla şiirler yazan *Dîvânçe* sahibi Sultan'ın bestekârlığını da ilk kez tespit etmiş oluyoruz. Arkeoloji 866'daki diğer bestekâr isimleri ise öteki tesbîh mecmualarında da kısmen yer aldığı için erken dönemin tesbîh başta olmak üzere cami mûsikîsi bestecileri şeklinde değerlendirilebilir.

Arkeoloji 866'nın 9b-10a arasındaki "Alâ men `alâ kadri sallû ta`lîme'l-uh-râ" ilk mısralı tesbîh Derviş unvanlı bir bestekâra ait olup "der Makâm-ı Segâh" başlığıyla altı satır halinde yazılmıştır.^[51] Metnin devamı 10a varağında olsa da "der Makâm-ı Segâh-Eviç" şeklinde bir ana başlık gibi yazıldığından farklı bir eser gibi algılanmaktadır. Buraya "Doğdu Kâbe'de Ahmed Hak Resûlullah" mısraı ile başlayan 7-12. satırları arası dahil edilmiştir. 13. satır olan "Arşa tâ çıktı ayağı nûr misâl oldu durağı" şeklindeki mısrada da bir ana başlık fontuyla yine "der Makâm-ı Segâh" kaydı mevcuttur ve eserin sonuna kadar bu minvalde ilerlemektedir. Söz konusu kısımlar esasen ayrı güfteler olmayıp tek bir güftedir fakat

[44] Edirneli İbrâhim Efendi (öl. 1691): Osmanlı reis`ül-ulemâsi, imâm-ı sultânî ve bestekârdır.

[45] Osman Çelebi (öl. 1680?): Hânende ve bestekâr Galatalı Osman Vehbî Çelebi'dir.

[46] İmam Yusuf Efendi (öl. 1647): İmâm-ı sultânî, şair ve bestekârdır.

[47] *Tesbih Mecmuası* (EY, 866).

[48] Korkmaz, *Türk Musiki Tarihinin Kaynağı Olarak Güfte Mecmuaları*, 89.

[49] *Atrabü'l-âsâr*'da tesbîh besteleri olduğu ifade edilen diğer isim ise yüze yakın murabba ve altı yüzden fazla savt, tesbîh ve ilâhî bestesiyle Türk mûsikîsinin büyük dâhisi Dede Ali Şirugani'dir (öl. 1714). Bkz.: Mehmed Es'ad Efendi, *Atrabü'l-âsâr Fî Tezkireti Urefâi'l-edvâr* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 6204), 16a, 25b.

[50] *Tesbih Mecmuası* (EY, 866), 4a, 6b.

[51] *Tesbih Mecmuası* (EY, 866), 9b-10a.

yazım tarzı ve tertip bakımından farklı eserler gibi telakki edilmeye müsaittir. İBB 183'ün 15. varlığında birkaç kelime farkıyla ancak bestekâr kaydı olmaksızın yazılan mevzubahis güfteye bakıldığında bu karmaşanın netleştiği görülmektedir.^[52] Nitekim İBB 183'te bir kelime farkıyla “‘Alâ men `alâ kadri sallû ta`lîme'l-ücrâ”^[53] şeklinde yazılan metin, “‘der Makâm-ı Segâh” başlığıyla yer almakta ve kıtalar açıkça belirtilmektedir. “Doğdu Kâbe’de...” ilk mısralı kısım için “bend-i sâni”, “Arşa tâ çıktı ayağı nûr misâl oldu durağı” ilk mısralı kısım ise “bend-i sâlis” olarak not edilmiştir. Demek oluyor ki Arkeoloji 866'da eserin icrasını yansıtabilecek tarzda makam/geçki bilgisi not edilmek istenmiş fakat başlık şeklindeki yazım sebebiyle bu durum, kıtaların farklı eserler biçiminde algılanmasına neden olmuştur. Böylece mecmualar birbirine kaynaklık ederek güftenin sağlıklı bir görünüm arz etmesini sağlamıştır.

17. yüzyılda tertip edilen tesbîh mecmualarından biri de Konya Bölge Yazma Eserler 6438'dir.^[54] Serlevha cetveli, altın yaldızlı konu başlıkları ve desenli mavi bez kaplı mukavva cildiyle mecmua, sanatlı ve muntazam bir tertip arz etmektedir. Kimi varakların boş bırakıldığı yazmada makamlı ve makamsız ilâhî, tesbîh, naat, kaside ve şiirlere rastlanmaktadır. Bazı eserlerin bestekâr bilgisi de mevcuttur. Arkeoloji 866'da sadece tesbîh güfteleri varken bu mecmuadaki çeşitlilik dikkat çekicidir. Ancak Konya Bölge 6438'de tesbîh türündeki eserler için genellikle tesbîh oldukları yönünde bir şerh düşülmemiştir. Mecmuadaki ilk “tesbîh” ibaresi, 19a'da “İmâm Yûsuf Efendi'nin Tesbîh'idir.”^[55] şeklindeki başlıkta tespit edilmiştir. Bu tesbîh, düğâh-hüseynî makamında olup “ve'mtidâhî li'n-Nebiyi'l-Hâdî” ilk mısralıdır. Mısranın ilk kelimesi ilgili mecmuada, Arkeoloji 866'da ve İBB 183'te “ve'mtidâhî” şeklinde geçmektedir.^[56] Sadeddin Nüzhet Ergun (öl. 1946), bahse konu güfteyi İBB 183'ü kaynak göstererek “ve'ktidâhî li'n-Nebiyi'l-Hâdî” olarak yazmıştır.^[57] Ancak mana itibarıyla bu kelime yanlıştır. Zaten İBB 183'te de böyle geçmemektedir. Zira “ve'mtidâhî li'n-Nebiyi'l-Hâdî” ifadesi “Benim hidayet rehberim, yol göstericim olan Peygamber'e methim, övgüm.” anlamındadır. Bu bakımdan mecmualar, günümüz yazılı kaynaklarında veya diğer mecmualarda yer alan güftelerin metin tenkidi için önemli bir kaynaktır. Böylece güftelerin dönemdeki kullanımını, ilk metne en yakın hâlini ve kelime-anlam itibarıyla daha sıhhatli şeklini tespit etmek mümkün olmaktadır.

Konya Bölge 6438'de “Rabbün Ehâdün Ferdün Samedün Müheymînü'l-Cebbâr” mısraı ile başlayan tesbîh türündeki eserin her satırında, sırasıyla segâh, uz-

[52] *Mecmua-i İlahiyat* (Muallim M. Cevdet, 183), 15.

[53] Arkeoloji Müzesi 866, 9b: ücra değıl uhrâ'dır.

[54] *Mecmua-i İlahi* (Bölge Yazma Eserler, 6438).

[55] İmâm Yusuf Efendi (öl. 1647): İmâm-ı sultânî, şair ve bestekârdır.

[56] *Tesbih Mecmuası* (EY, 866), 1b; *Mecmua-i İlahi* (Bölge Yazma Eserler, 6438), 19a; *Mecmua-i İlahiyat* (Muallim M. Cevdet, 183), 7a.

[57] Ergun, *Türk Müsiki Antolojisi (Dini Eserler)*, I-II, 69.

zâl, hicaz, şehnâz, bûselik, nevrûz, ırak olmak üzere farklı bir makam/perde kaydı mevcuttur.^[58] Bir kâr-ı nâtık gibi düşünülebilir. Bu kısmın sonuna Ramazanla alakalı makam bilgisi verilmeyen bir tesbîh eklenmiştir: “Yâ Mürîde’l-Hayr, Yâ Sadra’l-Kirâm, Merhabâ külü yâ Şehre’s-Sıyâm.” İncelemelerimize göre güfte-beste olarak İmâm-ı Sultânî Edirneli İbrahim Efendi’ye ait olup bûselik makamındadır.^[59] Yine mecmuada “Salli Yâ Rabbî ve Sellim Küllemâ Câ’e’s-Sıyâm” mısraı ile başlayan çargâh makamındaki tesbîhte de mısralar ayrı makam/perde kayıtlarıyla not edilmiştir.^[60] Ancak ilgili eserde, “Rabbün Ehâdün...” tesbîhinin aksine sual-cevap gibi uzzâl ve acem makamları arasında sıralı bir ilişki söz konusudur. Aynı güftenin geçtiği Süleymaniye-Lala İsmail 593 numaralı mecmuada ise herhangi bir makam/perde bilgisine rastlanmayıp ana başlığa göre çargâh makamında İmam Yusuf Efendi’nin bir tesbîh bestesidir.^[61] Bir kısım tesbîh ve naatta görülen bu tarz perde/makam kayıtları, yüzyıl ve tür yönüyle önemlidir. Bu bilgilerin, eserin ana makamı ve makamın seyri yönüyle tarihsel kronoloji bağlamında incelenmesi gerekir. Makam/perde kaydı uygulamalarının çoğunlukla mevlid, mi’râciyye ve nispeten Mevlevî âyinlerine özgü olması ise türler arasındaki irtibat açısından tetkik edilmelidir.^[62]

17. yüzyılın ikinci yarısına ait olan Lala İsmail 593 nolu tesbîh ve ilâhî mecmuası, tertip edildiği devrin cami mûsikîsi mahfûzâtını yansıtan mecmualardan biridir. İçerdiği kayıtlar, bestekâr bilgileri ve cami mûsikîsine ait olduğu anlaşılan güftelerin tesbîh, kasîde, naat ve ilâhîler gibi belli tertiplere göre ayrılmış olması bakımından eşine az rastlanır bir örnektir. “Tesbîh-i ‘azîm, tesbîh-i şerru’n-nirân, tesbîhü’l-Mevlâ, tesbîh-i elvedâ” şeklinde tesbîhler için tanımlayıcı başlıklar bulunması, ilk kez ve nâdiren görüldüğünden değerlidir. Mecmuadaki tesbîhlerin genelinde “merhabâ/elvedâ Ramazân” içerikli terennümler bulunmaktadır. Bu tesbîhlerden bir kısmı Sübhâne şeklinde başlarken bir kısmı Türkçe ilâhî güfteleridir.

[58] *Mecmua-i İlahî* (Bölge Yazma Eserler, 6438), 1a; İlgili eser aynı perde/makam kayıtlarıyla 1680’li yıllarda tertip edildiğini düşündüğümüz şu kaynakta da mevcuttur. Bkz.: *İlahî Ve Eş’ar Mecmuası* (Türkçe Yazma, 2058, trha: 1680 civarı), 22b.

[59] Bu güfte, güfte-beste sahibi kaydıyla İBB AK 183 nolu mecmuada, sadece bestekâr bilgisiyle AEY’de geçmektedir. Bkz.: *Mecmua-i İlahiyat* (Muallim M. Cevdet, 183), 19a; *Tesbîh Mecmuası* (EY, 866), 8a.

[60] *Mecmua-i İlahî* (Bölge Yazma Eserler, 6438), 20b-21a; *Mecmua-i İlahiyat* (Muallim M. Cevdet, 183), 10a.

[61] *Risâle fi’l-Makâmâtî’l-Mûsikîyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 593), 5a.

[62] Bu örneklerden bazıları için bkz.: Ubeydullah Sezikli, “Besteli Mevlid Üzerine İki Yazma Eser”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2008), 41-67; Benlioğlu, “Derkenarda Dermakâm”; Korkmaz, *Türk Musikî Tarihinin Kaynağı Olarak Güfte Mecmuaları*, 76-81; Dinç - Coşgun, “19. Yüzyıla Ait Kayıp Âyinleri Muhtevi Bir Mecmua İncelemesi-Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu AEMNZ758 Numaralı Âyin Mecmuası-”; İsmail Aras, *Gelenekten Günümüze Süleyman Çelebi Mevlidi’nin Mukayeseli Müzikal Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktor Tezi, 2024); Dilek, *Türk Musikî Tarihinde Dinî Güfte Mecmuaları: Tasnif, Kaynaklık Ve Metodoloji*, 128-144.

Yazmada isimleri zikredilen bestekârlar ise Bedrî Mehmed Çelebi,^[63] Emir Efendi, Hakîm, Hatîb Efendi, Hâfız Ahmed Paşa, İmam Yusuf Efendi, Kara Hüseyin, Karadoğancıbaşı, Nebveticibaşı ve Vehbî Osman Çelebi'dir. Mecmuada 28 makamın yer aldığı bir makam fihristi de mevcuttur. Repertuvar açısından ise acem, acem-âşîrân, araban, bûselik, buselik-âşîrân, gülizâr, hüseyinî, irak, ısfahân, nevâ, nîkrîz, pençgâh, rast, segâh, sünbûle ve uzzâl olmak üzere 16 makamda eser kaydedilmiştir.^[64] Mecmuadaki bestekâr ve makam kayıtları, dönemin mûsikî birikimi açısından mühimdir. İlgili eserin dikkatle tetkiki, devrin cami mûsikîsi hakkında daha geniş mâlûmâta ulaşmamızı da temin edecektir.^[65]

18. yüzyılda tertip edilen İBB 183'ün içerisinde altmıştan fazla tesbîh bulunmaktadır. Bunlar içerisinde "Sübhâne" ile başlayanlar, Arapça başka sözlerle başlayanlar ve Türkçe ilâhî güfteleri mevcuttur. Mecmuanın önemli yönlerinden biri de güftelerin ikinci kıtaları bend-i sâni, üçüncüleri bend-i sâlis şeklinde başlıklarlandırılarak farklı bir güfteymiş gibi algılanmasının önüne geçilmiştir. Mecmuada "Fasl-ı der Makâm-ı Dügâh me'a Hüseyinî, Tesbîhât-ı fî Şehr-i Ramazânî'l-Mübârek" başlığı ile Ramazan'a mahsus tesbîh güfteleri yazılmıştır.^[66] İlgili eserde acem, bûselik, çargâh, dügâh, dügâh mea hüseyinî, eviç, hüseyinî, hüseyinî-kürdî, irak, nevâ, nevâ-yı küçek, nevâ-yı uşşâk, rast, sünbûle ve uzzâl makamlarında tesbîhler görülmektedir. Tesbîhlerde herhangi bir usûl kaydına rastlanılmazken bazılarında güfte-beste sahibi bilgisi not edilmiştir. Bestekârlar şunlardır: Derviş Muhammed Efendi, Hayâlî, İmam İbrahim Efendi, İmam Yusuf Efendi, Karadoğancıbaşı, Na'lîzâde^[67] ve Vehbî Çelebi (Osman Vehbî Çelebi). Bu isimler Arkeoloji 866 ve Konya Bölge Yazma 6438 ile hemen hemen aynıdır. Dolayısıyla üç tesbîh mecmuasından yola çıkarak zikredilen isimleri tesbîh türünde eser veren bestekârlar olarak kabul edebiliriz. Güfte sahipleri içerisinde ise Abdi Paşa (öl. 1692), Bedrî, İmam İbrahim Efendi, Şâmî Hüseyin Efendi ve Şeyhülislâm Yahya Efendi (öl. 1753) sayılabilir.

Tetkik edilen iki yüzü aşkın dinî güfte mecmuasında 19-20. yüzyıla tarihlenebilecek müstakil bir tesbîh mecmuasına rastlanmamıştır. Bu durumun temelinde, 19. asırda artış gösteren Batı etkisinin mûsikîde de değişim ve dönüşümleri tetkiklemesi yatmaktadır. Evvelki devirlerde cami mûsikîsi ve tesbîh türünün teşkil ettiği ağırlığın, bu dönemde şuşullere doğru kaydığı müşahede edilmektedir. Bu bakımdan tesbîhlerin ilgili dönemlerdeki durumu, yukarıda ifade edildiği gibi, diğer dinî güfte mecmualarından takip edilebilmektedir.

[63] Bedrî Mehmed Çelebi (öl. 1655): Müderris, divân şairi ve bestekârdır.

[64] *Risâle fi'l-Makâmâtî'l-Mûsikîyye* (Lala İsmail, 593), 3b-4b, 12a, 17b.

[65] Korkmaz, *Türk Musiki Tarihinin Kaynağı Olarak Güfte Mecmuaları*, 95-96.

[66] *Mecmua-i İlahiyat* (Muallim M. Cevdet, 183), 2b-19b.

[67] Na'lîzâde (öl. 1766): Na'lîzâde İbrâhim olması muhtemeldir.

SONUÇ

Güfte mecmuaları, Türk mûsikîsi tarihi için temel bir başvuru kaynağıdır. 15. yüzyıldan itibaren mûsikî icrasının yazıya dökülmesinde merkezî bir rol oynayan bu eserler, salt bir repertuar listesi olmanın ötesinde, mûsikînin teşekkül ve tekâmül sürecini yansıtan canlı belgeler hükmündedir. Güfte mecmualarının bir dalı olan dinî güfte mecmuaları, bilhassa cami ve tekke mûsikîsi geleneğini anlamlandırma noktasında birincil veri havuzu işlevi görmektedir. Bu bağlamda, dinî mûsikînin kurucu türlerinden biri olan tesbîh, mecmualar aracılığıyla izlenebilen zengin bir tarihsel serencama sahiptir. Mecmualarda tesbîhle alakalı ulaşılan malzemeler, öncelikle bu türün yeniden tanımlanmasını ve Ramazan'a mahsus yönlerinin göz önünde bulundurulmasını netice vermiştir.

İki yüzü aşkın mecmuanın tarihsel müzikoloji ve arşiv taraması yoluyla tetkiki ve özellikle 17. yüzyıla ait müstakil tesbîh mecmualarının mukayeseli analizi neticesinde tesbîhin başlangıçta ilâhî gibi geniş ve kuşatıcı bir rol üstlendiği ancak zamanla hususi bir türe evrildiği anlaşılmaktadır. Tesbîhlerin 17-18. yüzyılda mecmualara yoğun olarak kaydedildiği, sonraki devirlerde ise yaygınlığını yitirerek bilhassa tevşîh ve naat olmak üzere diğer dinî türlerle belirgin bir geçişkenlik sergilediği tespit edilmiştir. Güftelerin icra edildikleri mekânın (cami/tekke), işlevinin (Ramazan mûsikîsi, namaz tesbîhâtı) ve yapılarındaki farklılıkların bu dönüşüm sürecini doğrudan etkilediği söylenebilir.

Çalışmada, tesbîh repertuarı ve literatürü ile alakalı da somut veriler ortaya konulmuştur. Eldeki müstakil tesbîh mecmualarının mukayeseli analizi 17. yüzyılda yaşamış Hâfız Kumral, Zâkirî Hasan Efendi, İmâm Yûsuf Efendi ve Yuva Ahmed gibi isimlerin cami mûsikîsinin kurucu kadrosunda yer aldığı, böylece hususi bir bestekâr ve tesbîh repertuarı külliyyatının oluştuğu sonucunu desteklemektedir. Ayrıca Sultan I. Ahmed'in bestekârlığına dair ipuçları gibi yeni biyografik mâlûmâtın elde edilmiş olması, mecmuaların biyografi bilimine katkısını göstermektedir. İcra pratiği bağlamında ise Konya Bölge Yazma 6438'deki bazı tesbîh güftelerinin her satırında farklı makam/perde kaydının bulunması, eserin ana makamının yanı sıra kâr-ı nâtik formunu çağrıştıran dinamik bir icra biçimine işaret etmektedir.

Tesbîhlerde usûl kullanımına pek rastlanmamasına karşın makam dağılımında hüseyî ve düğâh-hüseyî makamlarının ağırlığı dikkat çekicidir. Türk mûsikîsinde en fazla tercih edilen makamlardan biri olan hüseyî makamının 17-18. yüzyıldaki yaygınlığı göz önünde bulundurulursa tesbîh repertuarının da dönemin mûsikî zevkinden etkilendiği düşünülebilir. Benzer şekilde, çoğunlukla mevlid, mi'râciyye ve nispeten Mevlevî âyinlerine özgü olan metnin yanına makam/perde/geçki kayıtlarının ilave edilmesi uygulamasının, bir kısım tesbîh ve naat türü eserde de tatbik edilmesi, dinî beste türlerinin ve icra pratiklerinin ortak bir zemini paylaştığını göstermesi açısından önemlidir.

Öte yandan tesbîh mecmuaları günümüz kaynaklarında ve diğer mecmualarda kaydedilen güftelerin metin tenkidi için de değerli bir kaynaktır. Bu sayede güftelerin dönemindeki kullanımını, ilk metne en yakın ve mana itibarıyla daha sıhhatli hâlini belirlemek mümkün olmaktadır.

Hâsılı, güfte mecmuaları Türk mûsikîsi tarih yazımında doldurulması gereken büyük bir boşluğa işaret etmektedir. Beste türlerinin gelişimi, icra pratiklerinin dinamikliği ve bestekâr biyografilerindeki bilinmezler ancak bu mecmuaların sistematik şekilde incelenmesiyle aydınlatılabilecektir. Tesbîh üzerinden yapılan somut vaka analizlerinin ele alındığı bu çalışmadaki yoğun bulgular ve ulaşılan sonuçlar bir temel kabul edilerek mecmuaların içerik dökümü, repertuar listesi ve analizi, güftelerin tamamının metin-çeviri ile sunulması gibi araştırmalar daha kapsamlı yapılabilir. İlgili repertuarın ve diğer mâlûmâtın nota dönemi ve günümüz literatürü ile mukayesesi, Türk mûsikîsi tarihine yeni ve derinlemesine katkılar sunulması açısından elzem görünmektedir. Çalışmamızın diğer beste türlerine de teşmil edilmesi durumunda, Türk mûsikîsi tarih yazımında ve dinî mûsikî literatüründe mühim gelişmelerin sağlanacağı öngörülmektedir.

KAYNAKLAR

- Altıntop, Oğuzhan. *Türk Din Müsikîsi'nde İlahî-Na'î-Tevşîh İlişkisi Ekseninde Tevşîh Formundaki Eserlerin Analitik Değerlendirmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Aras, İsmail. *Gelenekten Günümüze Süleyman Çelebi Mevlidi'nin Mukayeseli Müzikal Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.
- Ateş, Erdoğan. "Tesbih". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/529. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Benlioğlu, Selman. "Derkenarda Der-makâm: Bir İntikal Aracı Olarak Makam Kayıtlı Mi'râciyye Yazmaları". *İSTEM* 35 (2020), 73-95.
- Benlioğlu, Selman. "Mevlid Nasıl Okunurdu? Yazma Nüshalardaki Makam Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26 (2022), 191-211.
- Cevher, M. Hakan. *Ali Ufki Bey ve Haza Mecmu'a-i Saz ü Söz (Transkripsiyon, İnceleme)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Derviş Abdüllatif. *Mecmû'a-i Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, 728, trha: 1151/1739, bib: 163561.
- Dilek, Mustafa Said. *Türk Müsikîsi Tarihinde Dinî Güfte Mecmuaları: Tasnif, Kaynaklık Ve Metodoloji*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2025.
- Diñç, Sema - Coşgun, Gökhan. "19. Yüzyıla Ait Kayıp Ayinleri Muhtevi Bir Mecmua İncelemesi-Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu AEMNZ758 Numaralı Âyin Mecmuası-". *Hitit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2023), 303-334.
- Diñç, Sema. "Gün Yüzüne Çıkarılmayı Bekleyen Mevlevî Âyin Mecmû'aları -Konya Mevlana 002188, 004598 ve 04835 Numaralı Mecmû'alar Özelinde-". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 66 (2025), 435-460.
- DivânMakam. "Ya Resulallah Cemalin Keşefeddüca Değil Mi". 28 Mart 2018. Erişim 02 Mayıs 2025. <https://divanmakam.com/forum/ya-resulallah-cemalin-kesefedduca-degil-mi-belirsiz-nikriz.37022/>
- Ergun, Sadeddin Nüzhet. *Türk Müsikîsi Antolojisi (Dini Eserler), I. II*. İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası, 1942-1943.
- Es'ad Efendi, Mehmed. *Atrabü'l-âsar Fi Tezkireti Urefâi'l-edvâr*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 6204, trha: 1728-1730.
- Gıynaş, Kamil Ali. "Şiir Mecmuaları Hakkında Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 245-260.

- Hayrullah Taceddin Efendi. *Ramazân-ı Şerif'e Mahsus Mecmûa-i İllâhiyyât*. İstanbul: Asır Matbaası, 1326/1908-1909.
- Hilye-i Hakani [İlâhî, Mevlîd-i Şerif, Eş'âr ve Fevâ'id Mecmû'ası]*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 742, trha: 1722'den öncesi.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed. *Lisânü'l-'Arab*. Kahire: Dârü'l-Maarif, ts.
- İlahî Mecmû'ası*. Süleymaniye Kütüphanesi, Muğla Hoca Mustafa Efendi, 00170-2, trha: 1194/1780, bib: 309616.
- İlahî Mecmû'ası*. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuri Arlasez, 00028, trha: 1889, bib: 405905.
- İlahî Mecmuası*. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Şevket Rado, 460.
- İlahî Ve Eş'ar Mecmuası*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 2058, trha: 1680 civarı.
- İlahiyyat*. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi, 01456, bib: 367270.
- İşler, Ubeydullah. *Mecmua-i Saz Ü Söz'de Yer Alan Dini Eserlerin İncelenmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Judith, Haug. "Güfte Mecmuaları, Eser Kavramı ve Notasız Aktarım". *Osmanlı-Türk Müziğine Bakışlar: Tarih, Teori ve İcra*. ed. Fikret Karakaya. 189-204. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2021.
- Kaygısız, Ömer Faruk. *Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve Güfte Mecmuası: İnceleme-Metin*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kılıç, Atabey. "Mecmûa Tasnifine Dair". *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*. haz. Hatice Aynur, vd. 75-96. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2012.
- Koca, Fatih. *İslâm Tarihi Ve Medeniyetinde Salâlar Ve Salavâtlar (Anadolu Örneği)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Koncu, Hanife - Çakır, Müjgan. "Şairleri Yetiştiren Bir Kaynak Olarak Mecmûa". *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*. haz. Hatice Aynur, vd. 117-134. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2012.
- Korkmaz, Harun. *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Musiki Yazmalarının Kataloğu*. Cambridge: Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 2015.
- Korkmaz, Harun. *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki Musiki Yazmalarının Kataloğu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2014.
- Korkmaz, Harun. *Türk Musiki Tarihinin Kaynağı Olarak Güfte Mecmuaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Köksal, M. Fatih. "Şiir Mecmualarının Önemi ve Mecmuaları Sistemati Tasnifi Projesi (MESTAP)". *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*. haz. Hatice Aynur, vd. 409-431. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2012.
- Kut, Günay. "Yazmalar Arasında 2". ed. İsmail E. Erünsal. *Osmanlı Araştırmaları 7-8* (1988), 181-198. *Mecmû'a-i Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, 546, bib: 163304.
- Mecmû'a-i Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, 629, bib: 163405.
- Mecmû'a-i Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, 637, trha: 1695-1703 arası, bib: 163427.
- Mecmû'a-i İllâhiyyât*. Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8188, bib: 599682.
- Mecmû'a-i İllâhiyyât*. Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2133, bib: 611226.
- Mecmua-i İlahî*. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, 6438, bib: 83494.
- Mecmua-i İlahiyat*. İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim M. Cevdet, 183.
- Mecmua-i ilahiyat*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 10715, trha: 1810-1850 arası.
- Mehmed Rif'at Efendi. *Ebhe'n-Negamât fi Terennümâtî'l İllâhiyyât*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 4116, trha: 1316/1898.
- Muhammed Sun'ullah. *İlahî Mecmuası*. Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Agah Sırrı Levend, 564, 1235/1819-1820.
- Muhtelif Makamlarda İlahiler ve Na'atlar Mecmuası*. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 07090, bib: 353476.
- Müstakimzâde Süleymân Sâdeddîn Efendi. *Mecmû'a-i İllâhiyyât*. nşr. Derviş Halil bin İbrahim. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 03397, trha: 1212/1797, bib: 188202.
- Risâle fi'l-Makâmâtî'l-Mûsikiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 593, bib: 296479.
- Sezikli, Ubeydullah. "Besteli Mevlid Üzerine İki Yazma Eser". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2008), 41-67.

- Şarkı Mecmû'ası [Kit'a]*. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 4922, bib: 30290.
- Şen, İhsan. "Türk Din Müsikîsi'nde Tesbih Formu Üzerine Bir Değerlendirme". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 10 (2024), 767-799.
- Şengel, Ali Rıza. *Türk Müsikîsi Klâsikleri: İlahîler*. haz. Yusuf Ömürlü. 1-2. Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1979.
- Şiir Mecmuası: İlahiler, Gazel, Şarkı Ve Türküler*. İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim M. Cevdet, 258, trha: 1680-1700 arası.
- Tanrıkorur, Cinuçen. *Osmanlı Dönemi Türk Müsikîsi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Tarlan, Ali Nihat. "Eski Mecmualar Arasına". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1/1-2-3-4 (1946), 122-137.
- Tesbih Mecmuası*. Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi, EY, 866.
- Tevfikî, Mehmet Rüşen. *Mecmu'a-i İlahiyyat*. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayî Efendi, 1804, trha: 1884-1891, bib: 367742.
- Tutal, Recep. *Türk Din Musikisinde Na'î, Tesbih Ve Temcidler*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Uslu, Recep. "Güfte Mecmualarında Bu Müzik Eseri Kimin Problemi? ve Müzikolojik Bir Metot Önerisi". *Yegah Musiki Dergisi* 3/2 (2020), 137-153.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Mecmua". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/265-268. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yöntem, Ali Canip. "Edebiyat Tetkiklerinde Mecmuaların Rolü". *Hayat Mecmuası* 2/45 (1927), 363-364.